

DATAREA MANUSCRISELOR LUI SAMUIL VULCAN DUPĂ FILIGRANE

OTILIA URS

Academia Română, Institutul de Lingvistică și
Istorie Literară „Sextil Pușcariu”, Cluj-Napoca

Dating the Manuscripts of Samuil Vulcan after Watermarks

ABSTRACT

Our research aims to date the undated manuscripts of Bishop Samuil Vulcan, according to the filigranological method. For this, the watermarks from his undated manuscript texts were identified, which were described and analysed comparatively. Research has also been undertaken to identify the paper mill in which the watermarks were produced and the years in which these watermarks were used, all of this contributing to the dating, approximately, of the studied texts. Along with the filigranological information, in support of our opinions regarding the dating of the texts in question, other historical arguments are brought meant to support the dating proposed by us.

The identified data allowed to establish the approximate period but also the order in which Samuil Vulcan wrote his manuscripts. Thus, the period in which these manuscripts were written is between 1787 and 1800, partly confirming the dating known so far.

Cuvinte-cheie: filigrane, manuscrise, episcopul Samuil Vulcan, Școala Ardeleană

Key words: watermarks, manuscripts, bishop Samuil Vulcan, Transylvanian School

Samuil Vulcan, episcop greco-catolic la Oradea în perioada 1806-1839, este autor al mai multor lucrări rămase în manuscris, păstrate astăzi la BAR Cluj-Napoca.

Este vorba despre *Învățătură creștinească pentru slugi* (cota ms. rom. 552), *Catehism despre năravuri pentru săteni* (cota ms. rom. 555), *Omul moral* (cota ms. rom. 561, f. 1-47), *Predici dogmatico-morale* (cota ms. rom. 561, f. 155^v-261^v) și *Tractat despre vindecarea morburilor* (cota ms. rom. 563), atribuite lui Samuil Vulcan pe baza grafiei, ele nefiind semnate și nici date.

Dintre acestea a fost luat în discuție, în vederea datării, *Tractat despre vindecarea morburilor*, pentru care s-au emis două ipoteze. Prima susține datarea acestui text între 1820 și 1830, fiind exprimată de N. A. Ursu¹, iar cealaltă susține datarea între 1800 și 1806, fiind emisă de Iosif Pervain².

Alt text despre care deținem informații referitoare la datare este *Predici dogmatico-morale*; despre acesta se știe că la 1803 era pregătit pentru tipar, după

¹ Ursu 1962, p. 63.

² Pervain 1974, p. 13.

cum aflăm din *Elegia* lui Gheorghe Șincai din 1804 (nota 28), unde se spune că „reverendisimul domn Samuel Vulcan ... are ... gata de tipar un volum ... de predici dogmatico-morale românești”, ceea ce ar putea indica anul 1803 (când a fost dată spre tipărire *Elegia*), ca an limită în care a putut fi încheiată redactarea acestui volum de predici. De asemenea, în legătură cu *Catehism despre năravuri pentru săteni* știm că a fost apreciat de Samuil Micu ca fiind o „carte frumoasă”, în lucrarea sa *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, datată cca 1792-1798³, de unde reiese că, la data la care Samuil Micu își redacta lucrarea sa, acest text al lui Vulcan era terminat, probabil pregătit pentru tipar, de vreme ce ieromonahul de la Blaj a putut cunoaște și aprecia conținutul lui.

Întrucât textele în discuție nu conțin informații despre data la care au fost redactate, iar alte informații conexe nu sunt cunoscute, ne-am îndreptat cercetarea pentru datarea lor spre examinarea filigranologică, care poate contribui la identificarea perioadei în care textele avute în vedere au putut fi redactate, confirmând sau infirmând, în același timp, și datările propuse pentru textele amintite.

În analiza filigranologică s-a avut în vedere și textul *Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa*, păstrat la aceeași bibliotecă, la cota ms. rom. 471, atribuit lui Samuil Vulcan de către unii cercetători⁴, pentru care s-au propus datările 1777-1778⁵, și 1777-1780⁶.

Au fost, astfel, inventariate toate tipurile de hârtie pe care au fost redactate textele vizate și s-au identificat următoarele tipuri de filigrane:

1. Pentru *Omul moral* (ms. rom. 561, f. 1-47), s-a folosit hârtie cu dimensiunile integrale ale colii de 490 x 385 mm⁷, cu distanța dintre vârgăturile verticale de 28 mm, cu un singur tip de filigrane-pereche, denumit de noi filigran de tipul 1, care redă o stemă realizată dintr-un scut ce conține în interior o cruce, încadrat de un chenar din motive vegetal-florale, surmontat de o coroană, având dimensiunile de 110 x 160 mm. Acest tip de filigran apare aici în două variante, ce diferă prin filigranul-pereche.

Varianța 1 are în centrul celeilalte jumătăți a colii de hârtie inițialele MIA, de 47 x 23 mm (**Fig. 1** și **Fig. 2**), iar varianța 2 are ca filigran-pereche, tot în centrul celeilalte jumătăți a colii de hârtie, inițialele AIM, cu dimensiunile de 50 x 22 mm (**Fig. 3** și **4**, **17** și **18**)⁸. Pe f. 48^r a aceluiași manuscris este redat din nou

³ Micu 2018, p. 196.

⁴ Densușianu 1880, p. 112; Ursu 1978, p. 6; Ursu 1983, p. 5; Pavel 2018, p. 1599.

⁵ Ursu 1983, p. 5.

⁶ Pavel 2018, p. 1598.

⁷ Colile de hârtie păstrează, în toate manuscrisele, forma inițială rezultată din procesul de fabricație, fiind îndoite o singură dată, astfel încât dau formatul *in folio*.

⁸ Grosimea hârtiei face ca forma acestei variante, dar și a altora din celelalte manuscrise, precum și a altor tipuri de filigrane să nu poată fi văzută complet totdeauna. De asemenea, în procesul de

începutul textului, într-o variantă puțin diferită, iar hârtia este cea cu tipul 1 de filigran, varianta 1.

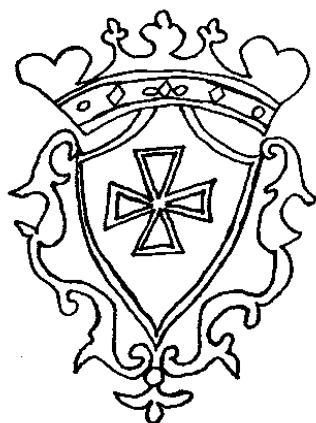

Fig. 1 - Filigran de tip 1, varianta 1

Fig. 2 - Filigranul-pereche de tip 1, varianta 1

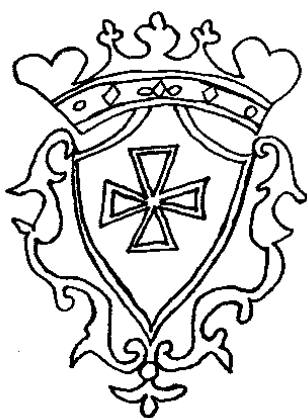

Fig. 3 - Filigran de tip 1, varianta 2

Fig. 4 - Filigranul-pereche de tip 1, varianta 2

Filele 14 și 18 ale acestui text conțin un filigran diferit, denumit filigran de tip 2, care este asemănător cu cel de tip 1, conținând în locul crucii de pe scut litera Y, realizată în două variante (**Fig. 5** și **6**). Filigranul-pereche al acestuia nu

fabricare a hârtiei au intervenit frecvente deformări ale variantelor inițiale, determinând apariția subvariantelor, situație care se întâlnește și la celelalte tipuri de filigrane identificate.

apare, deoarece jumătățile colii de hârtie ce îl conțin lipsesc. Dimensiunile acestui tip de filigran sunt de 132 x 180 mm, iar dimensiunile integrale ale colii de hârtie sunt de 470 x 365 mm, cu distanța dintre vârgăturile verticale de 27 mm.

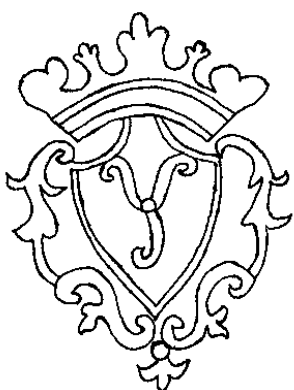

Fig. 5 - Filigran de tip 2, varianta 1

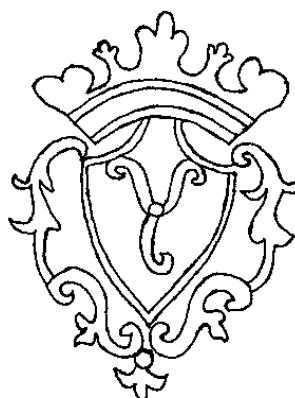

Fig. 6 - Filigran de tip 2, varianta 2

2. La *Predicile dogmatico-morale* (ms. rom. 561, f. 155^r-262^v), Samuil Vulcan a întrebuințat hârtie cu filigran de tip 1, varianta 3, cu filigranul-pereche în centrul celeilalte jumătăți a colii de hârtie, înfățișând inițialele MIA, de 55 x 25 mm, pe f. 155-225, 232-262 (**Fig. 7** și **8**, **15** și **16**), iar f. 226-231 dețin o hârtie de culoare gălbuie, cu dimensiunile de 470 x 365 mm și cu distanța între vârgăturile verticale de 28 mm, ce conține un filigran vizibil parțial, care înfățișează un vultur bicefal cu aripile deschise, surmontat de o coroană, iar filigranul său pereche este puțin vizibil, părând a avea forma unui măr, cu inițiale în interior, dintre care se distinge litera A, realizată identic cu cea din filigranele-pereche AIM. Dimensiunile acestui filigran sunt de 90 x 120 mm, iar ale filigranului-pereche de aproximativ de 37 x 50 mm (**Fig. 9** și **10**).

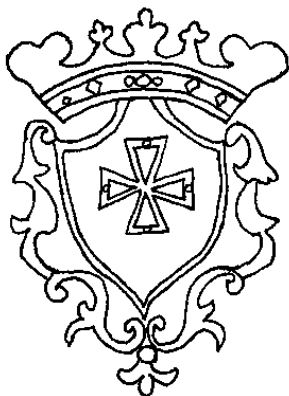

Fig. 7 - Filigran de tip 1, varianta 3

Fig. 8 - Filigranul-pereche de tip 1, varianta 3

Menționăm că hârtia cu filigran de tip 1, varianta 3 este de culoare verzuie, cu dimensiunile integrale ale colii de 490 x 395 mm și cu distanța dintre vârgăturile verticale de 25 mm. Filigranul de acest tip este de 160 x 120 mm, iar perechea sa (inițialele MIA), situată în centrul celeilalte jumătăți a colii de hârtie, are dimensiunile de 55 x 25 mm.

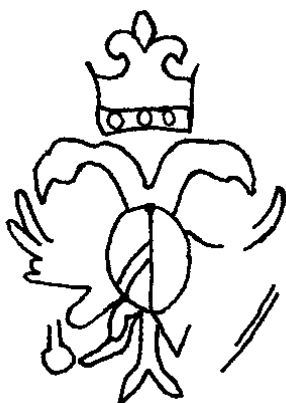

Fig. 9 - Filigran cu vultur bicefal

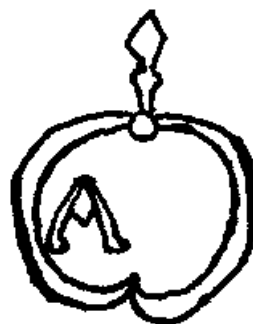

Fig. 10 - Filigranul-pereche al vulturului bicefal

3. *Catehism despre năravuri pentru săteni* (ms. rom. 555) a fost scris pe hârtie cu filigran de tip 1, varianta 3, la fel și versiunile sale fragmentare din ms. rom. 561, f. 271^r-276^v și f. 263^r-266^r. Pe f. 76^r-93^r ale aceluiași ms. rom. 561 se

află un alt fragment din acest *Catehism*, redactat tot pe hârtie cu filigran de tip 1, varianta 3 (pe f. 86-93), dar și pe o hârtie cu un tip nou de filigrane-pereche, denumit filigran de tip 3 (pe f. 76-85), înfățișând un scut cu cruce, încadrat de un chenar vegetal-floral, surmontat de o coroană, toate asemănătoare cu cele ale filigranului de tip 1 și 2, iar în centrul celeilalte jumătăți a colii de hârtie se află un medalion vizibil parțial, ce conține în interior inițialele MIA, cu excepția f. 82-83, unde este AIM, (Fig. 11 și 12).

Filigranul de tip 3 este de 103 x 140 mm, iar medalionul cu inițialele MIA/AIM, de aproximativ 55 x 60 mm. La acest tip de hârtie distanța dintre vârgăturile verticale este de 28 mm, iar dimensiunile integrale ale colii de hârtie sunt de 485 x 385 mm.

Precizăm că filigranul de tip 1, varianta 3 din ms. rom. 555 conține o hârtie mai grosieră și nu se văd totdeauna clar filigranele-perechi, uneori având și o ușoară deformare.

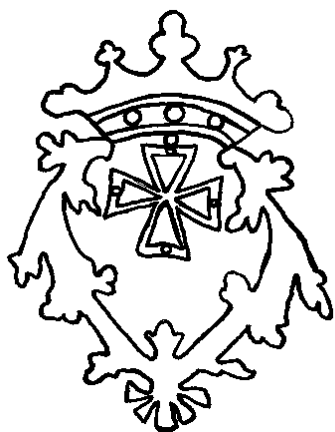

Fig. 11 - Filigran de tip 3

Fig. 12 - Filigranul-pereche de tip 3

4. Pentru redactarea lucrării *Învățătură creștinească pentru slugi* (ms. rom. 552) s-a folosit hârtie cu tipul 1 de filigran, varianta 3. Hârtia de aici este și ea grosieră, ca la ms. 555, și face ca, uneori, filigranele-perechi să nu fie vizibile, înregistrându-se și ușoare deformări. O altă variantă fragmentară a acestui text se află în ms. rom. 561, pe f. 50^r-73^v, iar pe f. 74^{r-v} a aceluiași manuscris se găsește un alt fragment din partea de început a textului. Ambele fragmente au fost redactate pe hârtie cu filigran de tip 1, varianta 3, dar fără deformări.

5. *Tractat despre vindecarea morburilor* (ms. rom. 563)⁹ conține hârtie cu filigran de tip 1, varianta 2, cu filigranul-pereche AIM, dar și cu MIA (cu punct pe I¹⁰), hârtie cu filigran de tip 1, varianta 3, cu o ușoră deformare și cu filigranul-pereche MIA, dar și AIM (pe f. 49-68, 139-156, 169-184, 193-206), hârtie cu filigran de tip 1, varianta 3, fără deformări, cu filigranul-pereche MIA (f. 157-168, 223-232, 263-264), hârtie cu filigran de tip 3, cu filigranul-pereche AIM, în cele mai multe cazuri, în alte cazuri cu MIA, iar în unele filigranul-pereche nu este vizibil din cauza grosimii hârtiei (f. 7-48), dar și o hârtie nemaiîntâlnită până acum, cu un filigran vizibil parțial, ce redă un vultur bicefal cu aripile deschise, având în mijloc un scut cu cruce (f. 207-222, 233-262), iar perechea sa este formată din literele GHK (imaginile 13 și 14). Acest tip de hârtie este de culoare gălbuie, cu dimensiunile de 490 x 380 mm, cu distanța dintre vârgăturile verticale de 27 mm. Dimensiunile acestui filigran sunt de 100 x 150 mm, iar ale filigranului-pereche de 50x17 mm.

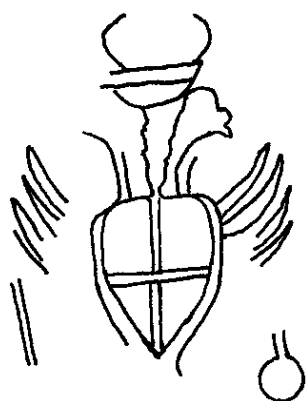

Fig. 13 - Filigran cu vultur bicefal cu scut cu cruce

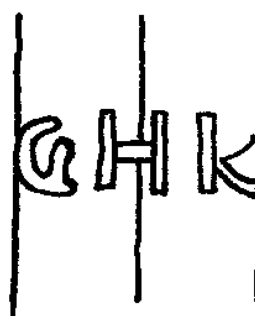

Fig. 14 - Filigranul-pereche cu vultur bicefal cu scut cu cruce

6. Hârtia întrebuințată la *Occisio* nu conține filigrane și este de culoare gălbuie, cu dimensiunile de 265 x 415 mm și cu distanța dintre vârgăturile verticale de 25 mm. Trebuie să precizăm că lipsa filigranului de aici se datorează

⁹ Textul propriu-zis al *Tractatului* se întinde pe f. 1-264 (cu precizarea că f. 264 este albă), după care urmează f. 265-298, ce sunt detașate de corpul manuscrisului, unele chiar fragmentare, putând fi redactate ulterior întocmirii manuscrisului, motiv pentru care s-au avut în vedere numai filigranele filelor 1-264.

¹⁰ Punctul de pe I nu se vede totdeauna bine, dar celelalte caracteristici sunt identice cu cele ale filigranului-pereche AIM cu punct pe I.

faptului că filele folosite au fost tăiate, rămânând doar o mică parte din ele, respectiv 265 mm în lățime și 415 mm în înălțime, ceea ce a făcut ca filigranul să nu apară în aceste părți ale colilor de hârtie. Prin urmare, în acest caz, examinarea filigranologică nu ne poate conduce spre o concluzie, fie ea și aproximativă.

După cum se poate vedea, hârtia întrebuințată pentru redactarea textelor în discuție conține mai multe tipuri de filigrane-perechi, predominantă fiind cea cu filigran de tip 1, cu variantele 1, 2 și 3, ceea ce înseamnă că acest tip de filigran este reperul principal în jurul căruia trebuie stabilită datarea acestor texte, în timp ce prezența hârtiei cu celelalte tipuri de filigrane trebuie interpretată ca o metodă de control a veridicității perioadei de producere a hârtie cu filigranul de tip 1.

Fig. 15 - Filigran de tip 1, varianta 3, original **Fig. 16** - Filigran-pereche, tip 1, varianta 3, original

Prezența dominantă a hârtiei cu tipul 1 de filigran arată, de asemenea, că Samuil Vulcan și-a procurat hârtia necesară, în cea mai mare parte, de la o singură moară de hârtie și că aceasta a fost produsă într-o perioadă relativ unitară de timp.

De aceeași proveniență, dar realizată, probabil, în alt interval de timp, trebuie să fie și hârtia cu filigran de tipul 2 și 3, întrucât elementele comune, identice sau asemănătoare, ale acestor trei tipuri de filigrane pot indica originea lor comună.

Utilizarea mai redusă a hârtiei cu celelalte tipuri de filigrane decât a celei cu filigran de tip 1 și inserarea ei în diferite părți ale textelor s-ar putea explica

prin faptul că autorul și-a procurat hârtia cu tipul 1 de filigran în mai multe etape, ceea ce explică și prezența variantelor, iar, până la intrarea în posesia unei noi cantități de hârtie de același tip, a folosit hârtie cu celelalte tipuri de filigrane, pe care o avea la îndemână, provenită tot în cantități mici de la alte mori de hârtie. O altă explicație ar putea fi, în unele situații, și inserarea ulterioară în cuprinsul manuscriselor a textului redactat pe hârtia cu celelalte tipuri de filigrane.

Întrebuințarea în toate manuscrisele a filigranului de tip 1, în cele trei variante ale sale, poate indica faptul că perioada în care au fost scrise aceste texte se poate suprapune, dar nu este obligatoriu, peste perioada în care au fost produse aceste variante, ceea ce ar însemna că manuscrisele au fost întocmite la intervale scurte de timp.

Pe de altă parte, dimensiunile diferite ale textelor, reduse în cazul *Învățăturii creștinești pentru slugi* (36 f.), a *Catehismului despre năravuri pentru săteni* (48 f.) și a *Omului moral* (47 f.), și extinse în cazul *Predicilor dogmatico-morale* (107 f.) și a *Tractatului despre vindecarea morburilor* (264 f.)¹¹, pot susține și ele posibilitatea redactării textelor într-o perioadă relativ scurtă, identificabilă cu perioada de producere a hârtiei întrebuințate.

Prin urmare, identificarea și datarea celor trei variante ale tipului 1 de filigran sunt definitorii în stabilirea perioadei de redactare a acestor manuscrise. La fel și datarea celorlalte tipuri de hârtie întrebuințate, care poate susține sau nu perioada de realizare a hârtiei cu tipul 1 de filigran, în cele trei variante ale sale, și, implicit, perioada de redactare a manuscriselor de care ne ocupăm.

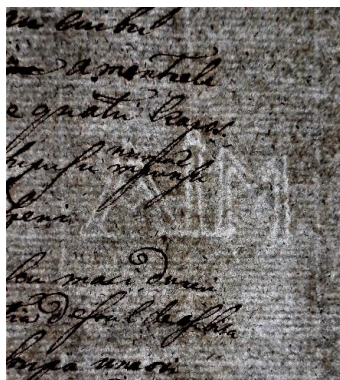

Fig. 17 - Filigranul-pereche tip 1, varianta 2, originalul din *Omul moral* și din *Tractat*

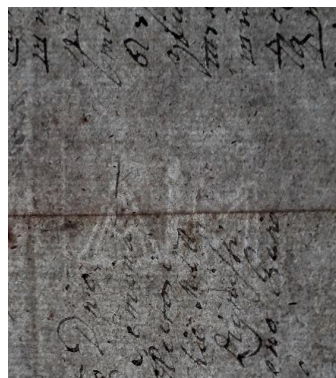

Fig. 18 - Filigranul-pereche tip 1, varianta 2, originalul din scrisoarea din 1789

¹¹ De precizat că *Omul moral*, *Predicile dogmatico-morale* și *Tractatul despre vindecarea morburilor* se păstrează în formă incompletă.

Căutările întreprinse în bazele digitale de filigrane, precum și în literatura de specialitate nu au dus la identificarea tipurilor de filigrane ale hârtiei întrebuințate de Samuil Vulcan în manuscrisele sale, prezentate mai sus, ceea ce a făcut să ne îndreptăm cercetarea înspre identificarea altor texte datate ale episcopului Vulcan și ale contemporanilor săi, redactate pe aceleași tipuri de hârtie.

În felul acesta au fost identificate în corespondența lui Samuil Vulcan (cota ms. rom. 511-BARCJ), două scrisori trimise lui Vulcan de Vasile Popovici, protopopul Miluanului (județul Sălaj), redactate pe hârtie cu filigran de tip 1, dar conținând numai filigranul-pereche al variantelor 1 și 2, scrisori date, una cu 20 iulie 1789, iar cealaltă cu 11 mai 1791.

Scrisoarea din 1789 conține filigramul-pereche al tipului 1 de filigran, varianta 2, adică AIM (Fig. 4 și 18), identic cu filigranul-pereche din *Omul moral* și din *Tractat* (Fig. 17), cu aceleași caracteristici ale hârtiei: culoare verzuie și dimensiunile dintre vârgăturile verticale de 28 mm, însă dimensiunile integrale ale colii de hârtie nu pot fi cunoscute, întrucât coala a fost tăiată pe toate cele patru laturi ale sale. Scrisoarea este adresată lui Samuil Vulcan, în calitate de vicerector.

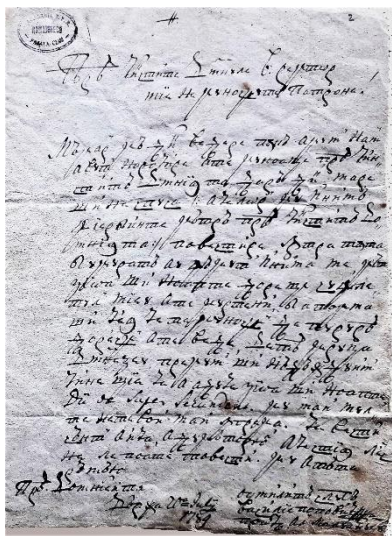

Fig. 19 - Scrisoarea din 1789

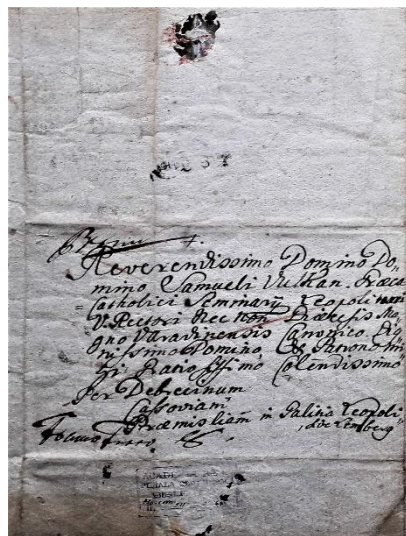

Fig. 20 - Adresa scrisorii din 1791

Scrisoarea din 1791 are filigranul-pereche al tipului 1 de filigran, varianta 1, adică MIA (Fig. 2), identic cu filigranul-pereche din *Omul moral*, prezent în hârtie de culoare verzuie, mai groasă, întocmai ca cea din *Omul moral*, cu distanța dintre vârgăturile verticale tot de 28 mm, cu cele 4 laturi ale colii de

hârtie tăiate, neputându-se cunoaște nici aici dimensiunile integrale ale acesteia. Destinatarul scrisorii este Samuil Vulcan, tot în calitate de vicerector.

Conținutul acestor scrisori este, de asemenea, interesant, uneori chiar amuzant, prin intermediul lor protopopul Vasilie Popovici informându-l pe Samuil Vucan despre cele ce se întâmplă în Ardeal, sub aspect social, politico-religios etc., iar evenimentele și persoanele menționate susțin datarea scrisorilor.

Având în vedere faptul că hârtia întrebuințată de Vulcan în manuscrisele sale este, după cum se poate vedea, de diferite tipuri, procurată în cantități mici și în mai multe etape, este de presupus că manuscrisele sale au putut fi redactate în aceeași perioadă cu cea în care hârtia a fost fabricată, posibil cu o ușoară decalare.

În încercarea de a stabili data la care au fost scrise aceste texte, precum și ordinea redactării lor, vom trata manuscrisele separat, prezentându-l pe fiecare în parte.

1. Primul text redactat considerăm că trebuie să fi fost *Omul moral* (ms. rom 561), care conține hârtie cu tipul 1 de filigran, variantele 1 și 2, identică cu cea a celor două scrisori, dateate 1789 și 1791, ceea ce înseamnă că acest manuscris a putut fi redactat între 1787 și 1793, dacă luăm în considerare perioada de 2-3 ani, estimată pentru folosirea unei perechi de site-suport¹².

Pe acest tip de hârtie au fost scrise și alte texte, precum *Din istoria grecilor* ș.a., aflate tot în ms. rom. 561, de unde putem deduce că aceste trei manuscrise au fost redactate în perioada în care Vulcan era preocupat de astfel de subiecte, specifice vieții studențești/universitare, când era vicerector, poate chiar mai devreme.

2. Întrucât *Predicile dogmatico-morale* conțin hârtie cu filigran de tip 1, varianta 3, fără deformări, despre care credem că trebuie să se fi produs, datorită calității sale superioare, după varianta 2 a aceluiași tip de filigran, urmează că începerea redactării acestor predici s-a petrecut după încheierea *Omului moral*. În stabilirea datării acestui manuscris trebuie să avem în vedere faptul că deține, în fragmentul păstrat, două tipuri diferite de filigrane, iar forma sa completă, care trebuie să fi fost de mari dimensiuni, a putut conține și mai multe tipuri/varianțe de filigrane, corespunzătoare altor perioade temporale, ceea ce ar arăta că textul a fost redactat într-o perioadă mai lungă de timp, ce s-ar putea încadra între 1794 și 1800. Se poate ca preocuparea lui Samuil Vulcan de a scrie *Predicile dogmatico-morale* să fi apărut după ce a devenit preot, perioadă în care a putut constata o astfel de necesitate.

3. *Catehism despre năravuri pentru săteni* conține varianta 3 a tipului 1 de filigran, cu ușoare deformări, ceea ce arată că această subvariantă a fost produsă

¹² Mareș, 1987, p. XXXVIII.

ulterior variantei 3, probabil între 1795 și 1798, în acest interval de timp putându-se, așadar, redacta și textul în forma sa definitivă din ms. 555.

4. Întrucât *Învățătură creștinească pentru slugi* a fost scrisă pe același tip de hârtie ca și *Catehismul*, reiese că și acest text trebuie să fi fost redactat, în versiunea definitivă din ms. 552, în aceeași perioadă dintre anii 1795-1797, iar dimensiunile reduse ale acestor două texte nu exclud această posibilitate. Versiunile primare fragmentare, menționate mai sus, ale acestor două texte, precum și tipul de hârtie întrebuințat la acestea arată că întocmirea lor se poate să fi început chiar înainte de 1795.

5. Succesiunea tipurilor de filigrane întâlnite în *Tractatul despre vindecarea morburilor* arată că redactarea acestuia a început în aceeași perioadă cu *Omul moral* și a continuat pe parcursul mai multor ani, încadrându-se între 1787 și 1800, posibil și după 1800.

Pe de altă parte, prezența comună a acelorași tipuri de filigrane în două sau mai multe manuscrise indică faptul că acestea au fost redactate aproximativ în aceeași perioadă, iar redactarea *Tractatului* s-a realizat, se pare, în paralel, în etape succesive, cu celelalte patru manuscrise.

Putem spune, în concluzie, că în această etapă a cercetării, datele identificate ne-au permis să stabilim, cu aproximație, perioada și ordinea în care Samuil Vulcan și-a redactat manuscrisele, aceasta încadrându-se între 1787 și 1800. Prin urmare, aceste date confirmă informațiile istorice referitoare la datarea *Catehismului despre năravuri pentru săteni* oferite de Samuil Micu, precum și datele privind *Predicile dogmatico-morale*, provenite de la Gheorghe Șincai, de care, de altfel, nici nu ne-am îndoit, și infirmă ipotezele datării propuse pentru *Tractat* de către N. A. Ursu și Iosif Pervain, revelând, în același timp, perioada în care au putut fi scrise *Omul moral* și *Învățătură creștinească pentru slugi*.

List of illustrations

- Fig. 1 – Type 1 watermark, variant 1
- Fig. 2 – Type 1 twin-watermark, variant 1
- Fig. 3 – Type 1 watermark, variant 2
- Fig. 4 – Type 1 twin-watermark, variant 2
- Fig. 5 – Type 2 watermark, variant 1
- Fig. 6 – Type 2 watermark, variant 2
- Fig. 7 – Type 1 watermark, variant 3
- Fig. 8 – Type 1 twin-watermark, variant 3
- Fig. 9 – Watermark with two-headed eagle
- Fig. 10 – Twin-watermark of the two-headed eagle
- Fig. 11 – Type 3 watermark
- Fig. 12 – Type 3 twin-watermark
- Fig. 13 – Watermark of the two-headed eagle with shield and cross

Fig. 14 – Twin watermark with two-headed eagle with shield and cross

Fig. 15 – Type 1 watermark, variant 3, original

Fig. 16 – Type 1 twin-watermark, variant 3, original

Fig. 17 – Type 1 twin-watermark, variant 2, original from *The moral man and Tractate*

Fig. 18 – Type 1 twin-watermark, variant 2, original from the letter from 1789

Fig. 19 – Letter from 1789

Fig. 20 – Address of the letter from 1791

Abrevieri bibliografice

- Densușianu 1880 – Nic. Densușianu, *Cercetări istorice în arhivele și bibliotecile Ungariei și ale Transilvaniei*, București, 1880
- Mareș 1987 – Al. Mareș, *Filigranele hârtiei întrebuințate în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1987
- Micu 2018 – Samuil Micu, *Scurtă cunoștință a istoriei românilor, cca 1792-1798*, în *Școala Ardeleană. Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel*, vol. I, București, 2018
- Pavel 2018 – Eugen Pavel, „Note și comentarii la *Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa* (c. 1777-1780)”, în *Școala Ardeleană. Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel*, vol. II, București, 2018, p. 1598-1603
- Pervain 1974 – Iosif Pervain, „Simon André Tissot și Samuil Vulcan”, în *Tribuna*, XVIII, 1974, nr. 8, p. 13
- Ursu 1962 – N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962
- Ursu 1978 – N. A. Ursu, „Paternitatea primei piese de teatru românești”, în *Cronica*, XIII, 1978, nr. 8, p. 6
- Ursu 1983 – N. A. Ursu, „Și totuși «Occisio» nu este opera lui Ion Budai-Deleanu”, în *Cronica*, Iași, 1983, nr. 36, p. 5

